

Omwille van de zending

De Utrechtsche Zendingsvereniging in tijden van verandering, 1895-1910

W.R. van Beest | 3498417
Lange Jufferstraat 5
3512EC Utrechtsche
w.r.vanbeest@students.uu.nl

Bachelorscriptie Geschiedenis, Onderzoekseminar III-A
22 januari 2013
10.177 woorden
Dr. Remco Raben

Inhoudsopgave

Lijst met afkortingen	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: De Utrechtsche Zendingsvereniging & Nederlandse zending	7
Hoofdstuk 2: Samenwerking met het NZG	14
Hoofdstuk 3: Samenwerking met politiek	21
Conclusie	30
Bibliografie en bronnen	32

Lijst met afkortingen

Lijst met afkortingen

De grote gelijkenissen tussen gebruikte afkortingen verplichten een overzicht ervan te geven om verwarring te voorkomen. U vindt hier op alfabetische volgorde de afkortingen met daarbij een korte toelichting.

<i>NBG</i>	Nederlands Bijbelgenootschap: geen zendingscorporatie
<i>NGZV</i>	Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereniging: opgericht in 1859 te Amsterdam
<i>NZG</i>	Nederlandsch Zendelinggenootschap: opgericht 1797 te Rotterdam
<i>NZS</i>	Nederlandsche Zendingsschool: gesticht in 1905 te Rotterdam
<i>NZV</i>	Nederlandsche Zendingsvereniging: opgericht in 1858 te Rotterdam
<i>SZC</i>	Samenwerkende Zendingscorporaties: naam kwam in gebruik na stichting Zendingsschool in 1905 en Zendingconsulaat in 1906
<i>UZV</i>	Utrechtsche Zendingsvereniging: opgericht in 1859 te Utrecht

Inleiding

Op 13 april 1859 zag de Utrechtsche Zendingsvereniging (UZV) voor het eerst het levenslicht. Ze was het derde kind van de hervormde zendingsfamilie in Nederland. In 1797 was het Nederlandsch Zendelinggenootschap (NZG) al opgericht en slechts een jaar voor oprichting van de UZV kwam de Nederlandsche Zendingsvereniging (NZV) tot stand. Deze drie verenigingen en nog een aantal kleinere comités geven blijk van het bestaan van een grote gemeenschap in Nederland die zich bezighield met het zielenheil van andere mensen elders in de wereld, namelijk in Nederlands-Indië. Let wel dat dit enkel nog de protestantse zijde is van het verhaal van zending in Indië, daar er uiteraard ook nog katholieke missie bestond en het werk dat gedaan werd door de door Koning Willem I gevormde Indische Kerk.¹ De verenigingen hadden stuk voor stuk een sterke identiteit, gevormd door hun theologische kleur. De UZV gold als een calvinistische en orthodoxe vereniging, terwijl het NZG als “modern” werd gezien. Op haar beurt was de NZV weer wat strikter in de orthodoxie dan de UZV. Het verschil in theologische opvatting maakte dat de UZV en de andere verenigingen erg op zichzelf waren gericht vanaf de oprichting tot het eind van de negentiende eeuw. Hierdoor was samenwerking met andere verenigingen en ook de regering voor de UZV iets wat strikt genomen niet voorkwam.

Verrassend genoeg werd in 1905 in Rotterdam de Nederlandsche Zendingsschool opgericht, waarmee de UZV met het NZG een gedeelde opleiding begon. Dit wordt gezien als de eerste corporatieve samenwerking binnen de Nederlandse zending. Een jaar later kwam bovendien het Zendingconsulaat tot stand, op verzoek van de regering. Dit consulaat was een algemeen vertegenwoordigingsorgaan waarin de Nederlandse zendingscorporaties zitting namen. Deze plotselinge omslag in de handelswijze van de UZV is zeer opvallend te noemen. Niet alleen het feit dat de vereniging zich naar buiten keerde en bereid was met “collega-corporaties” samen te werken valt op, maar dat de UZV als particuliere vereniging, zoals zij zichzelf graag zag, op verzoek van de regering zich coöperatiever ging opstellen is opmerkelijk.

Vanwege onder andere ideologische opvattingen verkeerde de UZV in een isolement, maar rond 1900 vond er een cultuurverandering plaats in de vereniging die dat isolement ophief. Wat bewerkstelligde deze verandering binnen de UZV? Waren bepaalde personen binnen de vereniging verantwoordelijk voor een meer open houding tegenover andere verenigingen en de regering, of

¹ J. Moorman, *'Ik blijf tenslotte maar een director, zendeling was ik helaas nooit': zendingsdirector J. W. Gunning (1862-1923) over de christelijke beschaving, de 'inlander', de ethische politiek en de relatie zending en Nederlandse regering en Indisch bestuur* (Leiden 1996) 10

veranderde de buitenwereld juist naar de voorkeuren van de UZV? Het kan zijn dat het NZG concessies deed op bepaalde punten om de UZV te kunnen binden. Welke rol speelde het koloniale bewind in deze omslag van de UZV?

De UZV had andere uitgangspunten die haar anders maakte dan de rest. Kennelijk was de UZV wezenlijk anders dan haar zustercorporaties, waardoor samenwerking aanvankelijk niet gewenst was, maar waar zat hem dat in? Met een kort overzicht van oprichting van de UZV tot aan het moment dat ds. Jan Willem Gunning in beeld komt bij de zending zal de UZV om te begrijpen als vereniging iets toegankelijker worden. Aan hem zal eveneens aandacht besteed worden, omdat hij gezien wordt als de belangrijke persoon in de vorming van de samenwerking tussen zendingscorporaties onderling en tussen de zending en de politiek.

Als hoofdverantwoordelijke van het NZG vanaf 1897 nam Gunning het voortouw in het bijeenbrengen van de zendingscorporaties. Zoals prof. dr. H.M. van Nes over hem oordeelde: “Gunning is de man geweest die het zendingsleven in Nederland gedragen en gestuurd heeft al den tijd dat hij ermee verbonden was.”² Om iets te kunnen zeggen over de reden dat de UZV en het NZG gingen samenwerken moeten we een beeld hebben van Gunning, van hoe hij aan zijn visie op de zending en de regering kwam. Daaropvolgend zal de houding van de UZV tegenover Gunning en dus samenwerking beter te verklaren zijn. Voor de relatie tussen de regering en de UZV zijn met name subsidieaanvragen gebruikt die tussen 1907 en 1910 gedaan zijn. Voor de chronologische afbakening van deze scriptie betekent dit dat de periode van belang 1895 tot 1910 zal zijn.

Er is maar weinig geschreven over deze zendingsverenigingen in Nederlands-Indië in wetenschappelijke zin. Veelal zijn verzamelde memoires en brieven van zendelingen in bundels verschenen, maar verder is Nederlandse zending in Nederlands-Indië nog maar een weinig verkend gebied in de hedendaagse geschiedschrijving. Binnen de huidige zendingswereld en theologische kringen is wel veel gedaan om het verhaal van de zending te vertellen, wat geen toeval mag heten. Th. van den End en J.A.B. Jongeneel hebben bijvoorbeeld veel uiteenlopende publicaties uitgegeven die variëren van verzamelde memoires, geloofsbetuigingen en brieven van zendelingen tot een bundel artikelen over de geschiedenis van het NZG. Het zijn dan ook vooral betrokkenen van zendingsorganisaties en kerken die zich op het gebied van de zendingsgeschiedenis gestort hebben, wat toch altijd het probleem geeft van de theologische bijbedoeling of kleur aan zo'n werk. Natuurlijk zullen er kwesties zijn in de zendingswereld die begrijpelijker zijn voor theologen, maar tegelijkertijd zou een onafhankelijk historicus door dingen anders te zien ook een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de zendingsgeschiedenis.

Opvallend is dat over de persoon Gunning maar magertjes gepubliceerd is. Wel wordt zijn

² S.C. Graaf van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending; Oestgeest, 1897-1942* (Den Haag 1981) 47

visie op de zending en zijn rol daarin uitvoerig besproken in de werken over zending en zijn naam komt voortdurend langs. Onder de weinigen die in een monografie aandacht aan Gunning besteedden bevonden zich S.C. Graaf van Randwijck en de eerdergenoemde H.M. van Nes, die allebei werkzaam waren in de zending. Gunning's grote aandeel in de hervormingen in de zending wordt in de literatuur door iedereen onderstreept, maar hoe het kwam dat een vereniging als de UZV zijn hervormingswens accepteerde blijft onderbelicht. In het geval van een individuele vereniging is de hoeveelheid literatuur überhaupt erg beperkt, zeker als het gaat om de UZV. Informatie ligt echter voor het oprapen in een uitstekend onderhouden archief. De laatste boeken die echt over de UZV zelf gaan komen uit ver voor de Tweede Wereldoorlog, zoals het gedenkboek van dr. Josué Jean Philippe Valeton Jr. uit 1909 over vijftig jaar geschiedenis van de UZV. Dit boek is dus al meer dan honderd jaar oud en het onderwerp ervan inmiddels ruim honderdvijftig jaar.

Ook de manier waarop de verhouding tussen de UZV en de regering veranderde verdient meer aandacht dan het tot nu toe gekregen heeft. Het zou namelijk een inzicht geven op het grotere geheel, namelijk de connectie tussen regering en zending. De connectie tussen de Nederlandse zending en politiek is heel interessant, onder andere omdat zending al langer gevestigd was in de buitengewesten dan de overheidsinstanties. Vaak wordt een kolonisator en alles wat niet als inheems beschouwd kan worden in de kolonie gezien als hetzelfde. De koloniale macht is in dat beeld een grote overkoepeling van geïncorporeerde activiteiten die onder de vlag van de kolonisator gebeurden. Dit is een zeer begrijpelijk beeld, omdat het nu eenmaal verleidelijk is om alle organisaties die werkzaam zijn bij een kolonisator, zoals het leger en het bureaucratisch apparaat, onder de noemer "Nederland" te scharen. Naast het feit dat beide een totaal ander doel dienen, verschillen de groepen mogelijk ook van belangen. Dit betekent dus dat een koloniale macht niet zo'n monolithisch geheel is als wel gedacht wordt. Er zijn dus verschillende actoren aanwezig in die kolonisatie. De zending is in deze visie een bijzonder geval, omdat het een uitheemse organisatie behelst die niet onder direct gezag viel van het koloniale bewind, maar daar natuurlijk wel mee te maken had als organisatie binnen de machtssfeer van het gezag.

Hoofdstuk 1

De Utrechtsche Zendingsvereniging & Nederlandse zending

De oprichting van de Utrechtsche Zendingsvereniging (UZV) in 1859 was een weinig unieke gebeurtenis halverwege de negentiende eeuw. Zending was niet aan een kerk gelieerd, maar werd door particuliere verenigingen gedaan. Gedurende de negentiende ontstonden verschillende zendingsverenigingen en -comités in Nederland, zoals de Rotterdamse NZV en het Java-comité. Dit brengt de vraag met zich mee waarom het in die tijd gebeurde dat deze verschillende verenigingen met ongeveer hetzelfde doel opkwamen. Immers, de hervormde zending voor Indië had al een organisatie, namelijk het NZG. Wat zorgde er nou voor dat er een lappendeken ontstond in de zending? Met andere woorden, wat was de reden voor de oprichting van de UZV?

Het doel van de UZV was, volgens artikel 2 van de statuten, “de opleiding en uitzending van zulke Evangelieboden, die met innig en oprecht geloof vervuld en doordrongen van vurige liefde tot den Heer en tot de Heidenen, Hem hunne ziel willen overgeven, en , op grond der Heilige Schriften, van welker goddelijken oorsprong en gezag zij de overtuiging bezitten, in het diep gevoel van hunne volstreckte afhankelijkheid, Jezus Christus verkondigen als de éénigen en algenoegzamen Verlosser van zondaren, den Zoon Gods en den Zaligmaker der wereld, een met den Vader en te eeren als Hij.”³ Met andere woorden, er zouden zendelingen opgeleid worden en uitgezonden naar gebieden in Indië om het christendom te verkondigen aan “heidenen”. Want, zo was de insteek, die waren zich nog onbewust van hun afhankelijkheid van God. Naast het bekeren van de Indische bevolking, was het ook een taak om de bestaande Christelijke gemeenschappen te helpen. Zo werden van de 73 kwekelingen die de UZV opleidde ook een aantal zendelingen ingezet als hulppredikers voor de Indische Kerk.⁴

De vereniging had haar kwekelingen, oftewel zendelingen-in-spe, in de beginjaren telkens ondergebracht bij christelijke gezinnen in Utrecht en bovendien werd een bestuurder van de vereniging toegewezen aan zo'n kwekeling om extra zorg te kunnen verlenen.⁵ In 1873 diende een huurhuis op de Mariaplaats als woning voor de “director” van de vereniging. Ook de bibliotheek, het archief en zelfs het museum Toen dat pand verkocht werd, week de UZV uit naar het Janskerkhof op nummer 18, dat ook grensde aan het Jansveld. Op deze locatie zouden de zendelingen inwonen en niet de director, maar een “christelijk echtpaar, menschen uit den

3 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 77-78

4 J.J.P. Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging* (Utrecht 1909) 24

5 Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging*, 16

burgerstand, godvruchtig van gemoed”, zou een oogje in het zeil houden daar. Dit pand was groot genoeg om, naast de ruimtes die op de Mariaplaats ook ingericht waren, ook de vergadering van het bestuur van de UZV te houden.⁶ De grondslag voor haar oprichting vond de UZV met name in het anders zijn dan de andere grote hervormde zendingsverenigingen, namelijk het NZG en de NZV. De eerste van de twee was de oudste vereniging met 19 december 1797 als haar oprichtingsdatum en was lange tijd hét lichaam van de protestantse zending.⁷ Om te begrijpen wat er binnen de zending gebeurde blijken ontwikkelingen in de theologie belangrijk te zijn.

Gedurende de negentiende eeuw begonnen groepen door theologische ontwikkelingen te botsen in Nederland. Er trad een discussie op over spiritualiteit wat uiteindelijk twee nieuwe stromingen voortbracht: de Groninger theologie en het Réveil. De eerste stroming deed afstand van het calvinisme en ging meer met opvoeding en opleiding doen als kernfocus, wat voor de zending zou betekenen dat de uit te zenden zendelingen een zeer goede opleiding zouden krijgen en hun beschaving moesten overbrengen op de Indiërs. Met die beschaving zou de Indiër beter vatbaar zijn voor het christendom. De Réveil-beweging zag meer in het zenden van zendelingen met basiskennis van zaken en die vakbekwaam een ambacht konden uitoefenen in Indië en zo “over de toonbank” het Evangelie zouden verkondigen. Zendelingen hoefden geen “mannen van beschaving” te zijn.⁸ Deze interne crisis bleek onhoudbaar voor de NZG en de stromingen scheidden zich af. Het Réveil was ook gekristalliseerd in subgroepen op grond van andere ideologische verschillen, waardoor de stroming drie nieuwe zendingsverenigingen voortbracht: de NZV, de Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereniging (NGZV) en de UZV.⁹ De NZV werd opgericht uit protest tegen het “moderne” karakter van het grote NZG halverwege de negentiende eeuw.¹⁰ Met de term “modern” werd in die kringen als “niet-orthodox”, dat dus slaat op het idee dat er beschaving moest komen voordat het Evangelie verkondigd kon worden. De NGZV zag haar gereformeerde identiteit te weinig tot uiting komen in het NZG, waardoor de vereniging zich afscheidde. Opvallend is hier dat de schijn gewekt wordt in deze geschiedenis van de grote protestantse zendingsverenigingen dat de gereformeerden nog wel onder één dak pasten, terwijl de hervormden zich opsplitsten in NZG, NZV en UZV. De diversiteit was daar blijkbaar groot.

De oprichting van de UZV, een paar maanden later dan de NZV, was eveneens het resultaat van de ideologische verandering in de zendingswereld. In het gedenkboek over de UZV ter ere van het vijftigjarig bestaan van de vereniging uit 1909 dat door de toenmalige voorzitter dr. Josué Jean Philippe Valeton werd geschreven, komt over de oprichting duidelijk naar voren hoe anders dan de

6 Ibidem, 17

7 Van den End, *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997; Twaalf opstellen* (Zoetermeer 1999) 1

8 Ibidem, 7

9 Ibidem, 8

10 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 72

andere verenigingen de UZV was en dat “de U.Z.V. een eenigszins eigenaardige plaats” innam in het geheel. De oorsprong van deze eigenaardige plaats werd door Valeton zo beschreven:

“Minder dan menige andere is zij geboren uit wat wij gewoon zijn “de gemeente” te noemen; meer dan menige andere daarentegen is zij een stichting van enkele personen die zich door innerlijken geloofsdrang tot het ter hand nemen van den zendingsarbeid geroepen gevoelden. ... Deze personen, allen in Utrecht woonachtig, waren deels predikanten, deels mannen van hoogen stand.”¹¹

De UZV onderscheidde zich dus aan de ene kant door een aristocratisch en elitair karakter, omdat het een select gezelschap van bijzondere komaf was en niet was gesticht door “normale” gelovigen die de meerderheid vormden van de genoemde “gemeente”, waarmee alle protestantse gelovigen en kerkgangers onder vallen. Het ging dus om een speciale groep binnen die gemeente. Aan de andere kant meende Valeton dat het ontstaan van zijn eigen vereniging kwam door een “geloofsdrang” die groter was dan die van de oprichters van de andere verenigingen. Natuurlijk bedoelde hij hier niet mee dat de NZV en het NZG niet gelovig waren, maar onder andere deze overtuiging stelde de UZV wel in staat om zich verder te differentiëren van haar zustercorporaties.

Iets anders waar de UZV in verschildte met het NZG en de NZV was de wijze van naamgeving. Anders dan de twee andere verenigingen koos de UZV ervoor om niet de term “Nederlandsch” aan te nemen in de naam. Valeton zegt hierover dat dit voortkwam uit zowel bescheidenheid als het gebruiken van naamsbekendheid. De bescheidenheid kwam uit de huivering om niet te hoge verwachtingen op te roepen. De UZV was immers een groep uit Utrecht en had een visie op zending, zoals andere verenigingen hun eigen visie hadden. Het predicaat “Nederlandsch” werd daarom als te groot geacht. Toch kwam het kiezen van “Utrecht” in de naam goed uit, volgens Valeton, omdat er vanuit gegaan werd dat de Utrechtsche Hoogeschool en Kerk zeer bekend waren in het buitenland, waardoor een zendingsvereniging uit Utrecht serieus genomen werd.¹² Zelfs bij de naamgeving werd dus gelet op hoe de UZV zich kon positioneren ten opzichte van de rest.

Deze positionering van de UZV ging ook door op andere punten. Zo was het NZG niet orthodox genoeg, omdat het geen “afweer ... tegen het modernisme” bood, dus wilde de UZV waken voor behoud van haar eigen orthodoxe karakter, maar tegelijkertijd wilde het ook weer niet hetzelfde doen als de NZV, dat door middel van het laten afleggen van geloofsbelijdenissen door de leden het orthodoxe karakter in stand wilde houden. In plaats daarvan koos de UZV ervoor om haar bestuursleden te laten coöpteren met de gedachte dat het orthodoxe karakter van de vereniging geen deuken zou oplopen als het zittende bestuur binnen diens sociale kringen opvolgingen regelde. In

11 Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging* 1

12 Ibidem, 3

tegenstelling tot de situatie bij het NZV was het royeren van leden niet mogelijk en werd samenwerking met “hen die de godheid van Christus loochenden” niet uitgesloten.¹³ De UZV was dus gematigd-orthodox te noemen en nam een plaats in tussen het NZG en de NZV.

Er heerste een zekere exclusiviteit binnen de vereniging. Dit is niet verwonderlijk bij een vereniging van hoogopgeleiden, waarvan een paar ook van adel waren, zoals de baronnen De Geer van Jutphaas en Van Boetzelaer van Dubbeldam. In principe kon iedereen die jaarlijks vijf gulden overmaakte lid worden, op voorwaarde dat deze leden “de overtuiging der oprichters” deelden “en samenwerken willen in één zelfden geest tot verheerlijking en grootmaking van den naam des Verlossers onder de heidenen...”, maar toetreding tot de bestuurlijke kring was slechts voor enkelen weggelegd. Dit was niet om mysterieus te doen, maar de mening was dat om slagvaardig te zijn en dingen voor elkaar te krijgen de vereniging gebaat was bij een klein bestuur dat de beslissingen nam. Bovendien bestond de vrees dat veel inmenging van de leden de toekomst van de UZV zou schaden. Valeton zegt dat het oprichtende bestuur deze afweging had gemaakt:

“[men verklaarde] liever de geheele verantwoordelijkheid, hoe zwaar ook, van de vorming en uitzending der zendelingen op zich te nemen, dan” – door aan de leden invloed te geven op den gang van zaken – “de toekomst der Vereniging in de waagschaal te stellen.”¹⁴

Deze gedachte is voor een vereniging die zelf is ontstaan uit onvrede over de gang van zaken binnen het NZG niet vreemd. Door het platform waar leden konden meebeslissen weg te houden hoopte de vereniging dus geen scheuren op te lopen. Het bestuur bestond daarom uit een groep van negen heren uit Utrecht en de regio, die maandelijks vergaderden om de koers van de vereniging uit te zetten.

Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw bevond zich onder de nieuwe generatie bestuurders, waaronder Valeton sinds 1885, het gevoel dat het uiterst exclusieve karakter de UZV niet ten goede kwam. Daarom werd aan de bestaande groep van negen Hoofdbestuurders een groep Bestuurders toegevoegd, die allemaal van buiten Utrecht kwamen en zo het contact met de leden buiten Utrecht onderhielden.¹⁵ Zo werd de bestuurlijke last die gedragen werd door het Hoofdbestuur toch verdeeld onder meer mensen, maar nog altijd was het Hoofdbestuur wel de enige echte beleidsmaker binnen de UZV. De vereniging begon wat te veranderen, hoewel niet gesproken kan worden van een radicale koerswijziging op bestuurlijk niveau. Democratischer werd het er niet op. Formeel was er sinds 1888 wel overleg met de achterban om de vereniging van een meer

13 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 78

14 Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging*, 8

15 Ibidem, 9

democratisch uiterlijk te voorzien, maar dit was feitelijk niet meer dan een jaarlijkse ledenvergadering, waarin het meer zo was dat het bestuur aankondigde wat komen ging en dat de leden vooral zaken konden goedkeuren of ergens mee konden instemmen. Ook de coöptatie van bestuursleden bleef bestaan, waardoor de exclusiviteit van de vereniging in feite aanbleef.¹⁶

Deze exclusiviteit was in de beginjaren van de vereniging niet alleen te merken in het interne beleid van de vereniging, maar ook in haar omgang met de andere grote hervormde zendingsverenigingen, het NZG en de NZV. Zoals gezegd waren de drie verenigingen in de oorsprong aan elkaar verbonden onder de vleugels van het NZG. Het is daarom dat, na de afscheiding van de NZV en UZV, elke vereniging erg uitging van haar eigen identiteit, waardoor in de beginjaren zeker geen grote behoefte heerste om samen te werken. De verhouding tussen de verenigingen was echter verre van slecht. Zo was het mogelijk voor bestuurders die gedurende een nieuwe leegloop bij het NZG in 1864 overstapten naar de UZV om hun banden met het NZG niet te hoeven verbreken.¹⁷ Dat moest een eigen vrije keuze voor de bewuste persoon zijn.

Deze bepaling werd echter ingetrokken, omdat een bestuurlijke functie bij de ene partij toch onverenigbaar geacht werd met lidmaatschap bij de andere. Het werd er niet vijandiger op in de Nederlandse zendingswereld. De andere verenigingen werden vaak aangeduid als vrienden van de zending en het arbeidsveld van zending was groot genoeg voor alle zendelingen van de verenigingen. Deze vriendschappelijkheid ging echter niet over in nauwe samenwerking, dat ging toch te ver. Tot twee keer toe kwam de NZV met de vraag of het mogelijk was te fuseren met de UZV, maar hoewel het verzoek serieus in beraad werd genomen bleef het bestuur van het UZV erbij dat het ontstaan van de UZV in de tijd noodzakelijk was en dat samensmelting niet wenselijk was.¹⁸ Dus, anders gezegd, omwille van het plichtsbesef dat leefde bij het bestuur van de UZV was fusie dus onmogelijk. Wel werden afspraken gemaakt met de NZV en de NGZV om op bepaalde punten samen te werken.

Zo spraken de verenigingen af dat binnen een gebied waar één van de verenigingen al gevestigd was een ander niet een eigen zendingsstation zou beginnen, tenzij dit in overeenstemming was met de daar al gevestigde vereniging. Verder werd bepaald dat zendelingen van alle partijen elkaar moesten bijstaan in het geval dat de verenigingen vertegenwoordigd waren in een zendingsgebied. Als laatste sprak men af dat de UZV op een jaarlijkse Zendingsdag, wanneer ook de ledenvergadering gehouden werd, de NZV en de NGZV zou uitnodigen om zich daar te vertegenwoordigen.¹⁹

16 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 78

17 Van den End, *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997*, 8

18 Valetton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging*, 7

19 Ibidem, 6-7

Opvallend aan deze samenwerking is dat dit een vrij negatieve overeenkomst is, waarmee de geringe bereidheid tot samenwerking duidelijk wordt. Dit blijkt vooral uit de eerste bepaling. Eigenlijk was het niet de bedoeling dat er op dezelfde locatie twee verenigingen zaten, maar incidenteel was zoiets dan eventueel wel mogelijk. Bovendien ging dit niet over samenwerking in het moederland tussen de verenigingen, maar over in hoeverre er in Indië onderling samengewerkt kon worden door zendelingen. Die zendelingen zaten immers aan de andere kant van de wereld, dus zagen de besturen van de UZV, NZV en de NGZV in dat hulp van zendelingen aan elkaar wel wenselijk was. Iets anders dat opvalt is dat een dergelijke overeenkomst dus blijkbaar niet met het NZG is gemaakt. Toch was het niet zo dat contact met de “moedervereniging” gemeden werd. Vanaf de jaren negentig kwamen de UZV en het NZG meer in overleg over samenwerking in Nederland tussen de verenigingen. In het volgende hoofdstuk zal deze ontwikkeling onder de loep genomen worden om een beter beeld te krijgen op wat mogelijke redenen waren voor de UZV om te gaan samenwerken met anderen uit de zendingswereld, in plaats van het zelf allemaal te doen.

Afbeelding 1: Zendingshuis gezien van het Jansveld.

Hoofdstuk 2

Samenwerking met het NZG

Vanaf eind jaren negentig van de negentiende eeuw werden de besturen van zowel UZV als NZG meer bereid tot samenwerken in Nederland, buiten de eerdergenoemde toegestane samenwerking binnen zendingsgebieden. Een belangrijk figuur die in de ontwikkeling van de Nederlandse zending in de literatuur steevast naar voren komt is dr. Jan Willem Gunning, die vanaf 1897 als “director” van het NZG dienst deed. Het gebeurde onder zijn bestuur dat de grote zendingsverenigingen dichter bij elkaar kwamen. In de veertig jaar aan geschiedenis van de UZV die hieraan vooraf ging was samenwerking met andere verenigingen niet gewenst. De NZV kwam gedurende die tijd wel bij het UZV aan voor samenwerking – al was dat een zeer verregaande samenwerking, namelijk een fusie van de twee verenigingen –, maar ving telkens bot. Waarom koos het UZV het NZG? Welke factoren hebben hieraan bijgedragen? Omdat de samenwerking die ontstond tussen de verschillende verenigingen grotendeels wordt toegeschreven aan Gunning, is het nodig aan deze belangrijke persoon aandacht te geven. S.C. Graaf van Randwijck, auteur van *Handelen en denken in dienst der zending*, begint zelfs zijn overzicht over de zending met een korte biografie van Gunning, omdat nu eenmaal niet anders kan.²⁰

Jan Willem Gunning werd geboren op 15 juni 1862 in Utrecht en groeide op in Amsterdam. Hij kwam uit een intellectueel nest dat in de hogere sociale kringen van de samenleving verkeerde. Van vaderskant was zijn vader chemicus en hoogleraar en zijn oom, Johannes Hermanus Gunning, was een bekend theoloog. De moeder van Gunning was een Pierson en had hoogleraren als broers, namelijk Nicolaas Pierson in staatshuishoudkunde en Allard in esthetica en moderne letterkunde.²¹ Naar Allard Pierson is het archeologisch museum in Amsterdam vernoemd. Ook zijn broers J.H. Gunning jr. en W.M. Gunning waren doctor en tevens hoogleraar in hun vakgebied. De eerste in theologie, de tweede in oogheelkunde.²² Al met al dus een geletterd gezin. De familie van Gunning was ook erg begaan met het geloof en in zijn opvoeding was de Réveil-gedachte van het maatschappelijk belang en zorg voor anderen erg belangrijk. Ook met de UZV zijn via familie banden aan te duiden: zijn tante was getrouwd met M.A. Adriani, die director van de UZV was vanaf 1890. Met zijn neef Nicolaas Adriani had hij een heel goede band en het is daarom niet

20 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 47; Randwijck had als Zendingsconsul Gunning echter nooit ontmoet, maar door zijn studie naar de zending en wat hij hoorde over hem kwam hij tot deze mening.

21 Moorman, *Ik blijf tenslotte maar een director; zendeling was ik helaas nooit*, 17

22 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 47

verwonderlijk dat zij na een gezamenlijke schoolcarrière ook beiden in de zending belandden. Nicolaas zou in 1894 naar Indië gaan om daar het woord Gods in de inheemse taal van de Toradja's te vertalen en daar wereldkundig te maken voor het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG).²³ Dit genootschap was geen echte zendingsvereniging, maar het was, en is nog steeds, een organisatie die zich bezighield met vertaling en verspreiding van de Bijbel. Bijeenkomsten van het genootschap boden een ontmoetingsruimte voor de verschillende stromingen in kerk en zending, omdat deze allemaal de Bijbel als referentie gebruikten.²⁴

Gunning ging vanaf 1880 theologie studeren en kreeg zo te maken met de belangrijke ethisch theologen P.D. Chantepie de la Saussaye, zijn oom Johannes Hermanus Gunning, wiens werk hij natuurlijk kende van huis uit, en J.J.P. Valeton, die een sterke invloed op hem hadden. Valeton werd in die periode bestuurslid van de UZV, om precies te zijn 1885 en hij zou dit blijven tot zijn dood in 1912, waarvan de laatste zeven jaar als voorzitter.²⁵ In een poging op korte wijze de ethische theologie toe te lichten: in de ethische theologie draaide het om de persoonlijke geloofsbeleving, waarbij de gedachte was dat het woord van God niet een gebod was om de mens de mond te snoeren, maar dat het juist bedoeld was om de mens “een appèl te doen op zijn vrije persoonlijkheid”.²⁶ Dit ging dan niet over individualisme, maar over een bindende geestelijke gemeenschap. Er bestond synthese tussen geest en lichaam in het geloof en niet antithese.²⁷

Na de studie ging Gunning niet meteen aan het werk in de zending, maar werd hij voorgedragen door zijn oom voor de functie van predikant in Eerbeek. Daar bleek zijn van huis uit meegekregen maatschappelijke betrokkenheid heel goed van pas te komen. Hij liet naast de kerk een kegelbaan aanleggen, gaf gymnastiek en bovendien kwam er door zijn toedoen een “Fröbelschooltje” voor de kinderen.²⁸ Op deze onconventionele manier wist hij een gemeenschap te binden aan de kerk, vasthoudende aan de gedachte dat het fysieke net zozeer onderdeel uitmaakte van het geloof als het geestelijke. Deze karakteristieke eigenschap van groepen binden zou hij later ook gaan gebruiken in de zending.

In 1893 solliciteerde Gunning voor de positie van zendingsdirector en secretaris van het NZG, een zeer belangrijke functie, omdat op die manier zowel de interne communicatie als de externe communicatie bij dezelfde persoon kwamen te liggen. Een director woonde immers met zijn gezin, net als gewoonte was bij de UZV, bij de zendelingen in en was daarom een invloedrijk figuur

23 N. Adriani, *Verzamelde geschriften* (Haarlem 1932) xiv

24 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 129

25 D. Nauta (ed.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* (3e deel, Kampen 1988) 358

26 M.J. Aalders, 'Ethische theologie' (versie 28 augustus 2012)

<http://www.protestant.nu/Encyclopedie/tabid/359/Page/ethische%20theologie/Default.aspx> (2 januari 2013)

27 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 146

28 Moorman, *Ik blijf tenslotte maar een director; zendeling was ik helaas nooit*, 19

in de opvoeding van deze zendelingen. Deze kans kwam echter te vroeg, maar in 1897 werd hij voor dezelfde functie dan toch aangenomen, met aanbeveling van zijn leraar La Saussaye, die hoofdbestuurder was bij het NZG. Gunning, inmiddels 35, was grootse dingen van plan en meende dat elke verandering moest tellen.²⁹ De man die voor een groot deel verantwoordelijk wordt gehouden voor wat er voor de zending vanaf toen er aan zaten te komen had zijn zetel gevonden.

Om inzichtelijk te krijgen hoe de zending nou eigenlijk werkte, besloot Gunning op reis te gaan naar de verschillende zendingsgebieden in Indië. De reis duurde van eind december 1899 tot medio 1901. Niet alleen de gebieden van het NZG bezocht hij, met onder andere Poso waar neef Nicolaas zat voor zijn literatuurstudie voor het NBG, maar ook gebieden van andere zendingsverenigingen, zoals die van de NZV, het Java-Comité en vele andere. Ook het arbeidsgebied van de UZV, Halmahera en Boeroe (Molukken), Nieuw-Guinea en Zuid-West-Celebes (Zuid-West Soelawesi) deed hij aan met een bezoek. De bedoeling was om in gesprek te gaan met zendelingen en hulppredikers, bestuursambtenaren van hoge en lage rang, de directeur van Onderwijs en de toenmalig gouverneur-generaal Roosebom.³⁰

Tijdens deze reis merkte Gunning pas hoe zeer de versnippering van de zendingscorporaties haar uitwerking had op het werk van de zending ter plaatse. Er heerste weinig creativiteit in het geven van het onderwijs en het contact met de bevolking was matig. De opleiding van de zendelingen moest beter, om zo de kloof tussen de culturen te overbruggen. Ook kon de steun die zendelingen elkaar onderling boden beter. Zendelingen zochten elkaar op in “zendingsconferenties” om te praten over hun werk en de omstandigheden waarin dit werk gebeurde, maar deze vergaderingen werden slechts sporadisch gehouden.³¹ Voor Gunning was er een duidelijke conclusie, om de versnippering en het lage opleidingsniveau tegen te gaan was samenwerking nodig, ook in Nederland.³² Deze samenwerking zou niet alleen met de zustercorporaties gezocht moeten worden, maar Gunning bedacht dat banden met de regering ook aangehaald moesten worden. Om de zendelingen namelijk alles zo bij te brengen dat alles vlekkeloos zou verlopen in deze arbeidsgebieden zou namelijk een mijl op zeven zijn.³³

Zo ontstond dus de gedachte van de noodzaak om dingen te veranderen binnen de zending en om de opleiding van de zendelingen te herzien. Gunning liet door reisverslagen te sturen naar het thuisfront het NZG weten hoe de zaken ervoor stonden. La Saussaye had terwijl Gunning op reis was ook al aangegeven dat hij meende dat de kwekelingen “niet voldoende onderlegd” waren “om

29 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 51-52

30 Moorman, *Ik blijf tenslotte maar een director; zending was ik helaas nooit*, 23

31 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 114

32 Moorman, *Ik blijf tenslotte maar een director; zending was ik helaas nooit*, 24

33 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 92

wetenschappelijke zendelingen” te worden.³⁴ Gunning had dus een belangrijke metgezel in zijn bevindingen, namelijk een van zijn leermeesters tijdens zijn studie en de persoon die hem naar het NZG had gehaald. Ook op de vraag waarom de UZV partij koos voor Gunning in zijn missie om samenwerking te brengen in de zending lijkt het antwoord ten dele te liggen in de persoonlijke geschiedenis van Jan Willem Gunning, eveneens een oude docent, namelijk dr. Valeton. Valeton was, net als zijn goede vriend La Saussaye, hoogleraar aan de universiteit van Utrecht en bekleedde daar zelfs twee keer het ambt van rector magnificus.³⁵ Zoals eerder gesteld, was Gunning erg onder de indruk van Valeton gedurende zijn studie. Deze opvatting leefde waarschijnlijk niet alleen bij Gunning, maar meer studenten van Valeton zullen dit gehad hebben. Volgens de Utrechtsche Studenten Almanak werd zijn manier van college geven erg goed ontvangen bij de studenten. Met name gold dit voor hoe hij studenten leerde om te gaan met Bijbelkritiek als iets dat niet per se gevaarlijk hoefde te zijn.³⁶ Valeton stond er verder bekend om dat hij een enorme belangstelling had voor zijn studenten, zelfs nadat ze afgestudeerd waren.

Dat Gunning een goede verstandhouding met Valeton had was dus misschien niet zozeer uniek of bijzonder, maar het verband tussen deze vriendschap en het naar elkaar toe groeien van de UZV en het NZG is wel te leggen. Gunning lijkt een bevestiging te geven van deze veronderstelling in de zinnen die hij wijdt aan Valeton na diens overlijden in 1912 in een brief aan zijn neef Nicolaas Adriani: “Ik heb zeer veel aan hem te danken. Toen ik student was, heeft hij ons den weg gewezen in de critische questies en ik zou nooit geworden zijn wat ik nu ben zonder hem. Hij is de man geweest die mijn benoeming in Utrecht [director van de UZV] heeft bewerkt, ..., die mij krachtig heeft gesteund bij het oprichten van de zendingschool en die eindelijk den stoot heeft gegeven tot mijn tegenwoordige positie [zendingsdirector].”³⁷

Met twee van zijn inspirators in de hoge kringen van de zending, de een bij het NZG en de ander bij de UZV, is het niet verwonderlijk dat Gunning in de opzet naar samenwerking aanklopte bij het UZV. Valeton was toen Gunning net terugkwam uit Indië echter nog geen voorzitter van de UZV, maar hij gold wel als een invloedrijk persoon in het bestuur. Bovendien zetelde een andere bekende op de stoel van zendingsdirector bij de UZV, namelijk Gunnings oom, M.A. Adriani. Gunning zelf gaf al aan dat daarom “een *modus vivendi*” gemakkelijker in Utrecht te vinden zou zijn. Om die reden liet hij een toenadering tot de NZV, die historisch gezien minder op had met het NZG en de enige andere vereniging met een opleiding voor zendelingen, nog onbeslist.³⁸

34 Ibidem, 95

35 Universiteit Utrecht, 'Catalogus Professorum' (versie onbekend)

<http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/2077/143/163/0> (2 januari 1013)

36 Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, 360

37 Moorman, *Ik blijf tenslotte maar een director; zending was ik helaas nooit*, 18

38 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 96

Voor de UZV en het NZG was het werk echter begonnen. Al in december 1899, vlak voor zijn vertrek naar Indië, had Gunning een vergadering bijgewoond van het bestuur van de UZV om te praten over samenwerking.³⁹ Omdat deze vergadering belegd werd vóór zijn reis zal dit nog niet de bevlogenheid hebben gehad die zich later aan hem opdrong. Toen na zijn reis de contacten opnieuw waren gelegd met de UZV, werd overgegaan op de vraag hoe de opleiding te verbeteren en meer eenheid te brengen in de zending.

Op 22 mei 1902 traden delegaties van zowel het NZG als de UZV in overleg en kwamen op drie overwegingen die aan een gedeelde opleiding ten grondslag lag.⁴⁰ Ten eerste zou een gedeelde opleiding betekenen dat de financiële lasten erg verminderd zouden worden. Financiën waren altijd een prangende zaak bij de zendingsverenigingen, zelfs bij de zo aristocratische UZV. Omdat zending uitging van een verbreidende taak in onchristelijke gebieden was er de constante wens van schaalvergroting. Dit betekende dat kosten altijd stegen. Ook al was de UZV wat vermogender door haar aristocratische oprichters, de kas was niet bodemloos en daarom werd er, meermaals per jaar, een beroep gedaan op de achterban voor gulle gaven.⁴¹ Ten tweede zou de combinatie van krachten en inzichten op het zendelingenonderwijs de kwaliteit ervan moeten verbeteren. Bovendien, meende Valeton, zou het contact met kwekelingen van het NZG de eigen kwekelingen van de UZV een bijdrage kunnen leveren aan de vorming van de zendelingen.⁴² Ten derde werd de verwachting uitgesproken dat deze samenwerking op het gebied van zendelingenonderwijs een “morele indruk” zou achterlaten over de mogelijkheid tot samenwerking tussen corporaties.⁴³ Het idee voor de Nederlandsche Zendingsschool (NZS) was op deze manier geboren. Het duurde maar tot 1904 voordat de concrete plannen er waren en slechts een jaar later, in 1905, opende de school haar deuren.

In mei 1904 overleed UZV-voorzitter J.C. Verhoef, waarna Valeton hem opvolgde. De rappe uitvoer van de plannen kwam dus mede door het toevallig wegvallen van een bestuurder, waardoor de samenwerkingsgezinde ethisch theoloog Valeton aan het roer kwam. De school werd gevestigd in Rotterdam aan de Rechter Rottekade 57, de vestiging van het NZG.⁴⁴ Voor de UZV betekende dit echter wel dat er offers gemaakt moesten worden. Omdat de zendelingen opgeleid zouden worden in Rotterdam was het zendingshuis aan het Janskerkhof niet meer nodig. Dit tot veler verdriet, maar Valeton bespeurde wel het inzicht bij de betrokkenen van het UZV dat het niet anders kon, immers

39 Notulen bestuursvergadering UZV van 6 december 1899 (Utrechts Archief)

40 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 96

41 Ibidem, 78; Berichten van de UZV 1905, een paar momenten in het jaar werden giften gevraagd, waarna de maanden daarop dankwoorden verschenen in het jaarverslag over de toestroom van giften, waarna weer een periode aanbrak waarin giften gevraagd moesten worden.

42 Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging*, 21

43 H.M. van Nes, *De Nederlandsche Zendingsschool 1905-1915* (Rotterdam 1916) 7

44 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 71

“Waar het getij verloopt, moeten de bakens verzet worden. Andere tijden stellen andere eischen.”⁴⁵ De uitbouw met de deur gericht op het Jansveld werd echter wel behouden om dienst te doen als het bureau van de UZV en als woning voor oud-zendeling W.L. Jens.⁴⁶ De UZV leverde wat in, maar ze zou een toekomst terugkrijgen van minder financiële lasten, meer kundige zendingen en dus beter zendingswerk.

Als kersverse voorzitter wilde Valeton de samenwerking nog beter laten verlopen. Dit wilde hij niet alleen in de opleiding, maar ook op bestuurlijk niveau. De beide besturen moesten op dezelfde golflengte zitten. Zodra de oude Adriani had aangegeven om in 1905 met emeritaat te willen gaan, benaderde Valeton Gunning voor de positie van director van de UZV. Als het NZG en de eigen achterban hiermee zou instemmen, dan zou Valetons wens uitkomen. Tijdens de vergadering bij de UZV van 11 november 1904 werd Gunnings benoeming met veertig van de achtenveertig stemmen aanvaard.⁴⁷ Ook bij het NZG kwam de benoeming door de vergadering met een bijna unanieme stemming. Iets wat in 1864 niet voor mogelijk gehouden werd, namelijk het verenigen van de bestuurlijke taken van zowel de UZV als het NZG, werd na exact veertig jaar als wenselijk beschouwd door beide verenigingen. Een mooi voorbeeld van de transformatie van de Utrechtsche Zendingsvereniging.

Naast Gunning blijkt Valeton dus ook zijn stempel gedrukt te hebben op de interactie tussen de UZV en het NZG. Hoewel de persoon Jan Willem Gunning door zijn zoektocht en inspanning naar verbetering van de gehele zending terecht als een soort peetvader van de zending kan worden gezien, lag het succes van zijn initiatief toch voor een belangrijk deel ook bij de denkbeelden van de persoon aan de andere kant van de onderhandelingstafel, J.J.P. Valeton. De manier waarop de samenwerking tot stand kwam toont verder het belang van de relaties die hij onderhouden had. Enerzijds was dat een verdienste van hemzelf, anderzijds was daar de wederpartij natuurlijk net zo verantwoordelijk voor. De vriendschappen die hij had overgehouden aan zijn studententijd en werk, maar ook de banden in de familie, bleken in ieder geval voor zijn ambities goed uit te komen. Het is natuurlijk ook niet verwonderlijk voor die tijd dat iemand uit een academisch milieu hooggeplaatste mensen kende. Die wereld was toen veel kleiner dan nu. Uiteraard lag aan de samenwerking van het NZG en de UZV geen vriendendienst ten grondslag. Er vond een logische gevolgtrekking plaats op basis van de gelijkgestemdheid tussen de leidende figuur in de UZV en die van het NZG.

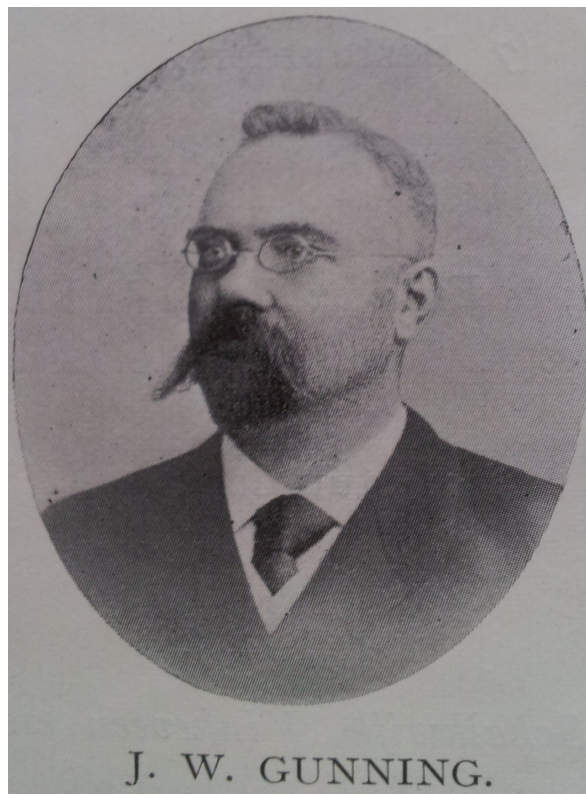
45 Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging*, 20

46 Ibidem, 22

47 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 97

Afbeelding 2: Portret van J.J.P. Valetton jr.

Afbeelding 3: Portret van Jan Willem Gunning

Hoofdstuk 3

Samenwerking met politiek

Gunning wilde niet alleen een betere samenwerking tussen de verschillende zendingscorporaties, maar hij beseftte zich ook dat als de zending effectiever moest opereren, de hulp van de regering hard nodig was. Dit ging over zowel de Nederlandse regering en met name het Ministerie van Koloniën, als het gouvernement in Indië. Een probleem echter was dat de zending in handen was van particuliere verenigingen, die van nature een afkeer hadden van staatsbemoediging. De zending was niet eens gekoppeld aan een kerk, laat staan dat de regering controle zou uitoefenen.⁴⁸ Gunning zelf zag er dan ook niets in om de zending te laten incorporeren door de overheid, omdat de zending en de overheid wat dat betreft totaal andere werelden bewoonden. Zoals hij zelf zei: “de Regeering beoogt de behartiging der stoffelijke belangen, de Zending daarentegen der geestelijke; het doel der Regeering is voor deze aarde, dat der Zending gaat boven deze wereld uit”.⁴⁹ Voordat we duiken op het verband tussen Gunning, de regering en de UZV, doen we er goed aan ook van de geschiedenis van de relatie tussen de zending en de politiek inzichtelijk te maken.

De relatie tussen de regering en de zending zo ongeveer rond de oprichting van de UZV was een van duidelijke afstand tussen die twee. Dit had onder andere te maken met de kerkpolitiek van Koning Willem I gedurende de jaren veertig van de negentiende eeuw. De kerkpolitiek moest zorgen dat er een protestantse kerk gevormd werd uit de protestantse christenen in Nederlands-Indië, de Indische Kerk. In de belijdenis van de Indische Kerk bestond, buiten het protestantse Evangelie als referentie en de taak om vaderlandsliefde te kweken, geen bepaling over zending, dat toen met name bezig was ter bevordering van de protestantse gemeenschap en niet zozeer met het bekeren van de Indische bevolking. Toen het NZG besloot de zending uit te breiden naar de Minahassa om de bevolking inderdaad te bekeren, omdat beheerste gebieden immers al gekerstend waren, groeide de afstand nog meer. De overheid ontkende verantwoordelijkheid te hebben voor de nieuw gekerstende christenen.⁵⁰ Zending werd nog wel toegelaten, maar op de voorwaarden van het bestuur in Indië. Het gouvernement had, volgens het in 1854 opgestelde artikel 123 van het Regerings-reglement, het recht preventief zendelingen en missionarissen te weigeren. Dit was om de rust te bewaren in de gebieden en om zo dus de Nederlandse belangen veilig te stellen. Het artikel schreef voor dat er in de residenties geen plaats was voor én zending én missie, oftewel

48 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 156

49 Moorman, *Ik blijf tenslotte maar een director; zendeling was ik helaas nooit*, 69

50 Van den End, *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997*, 4-5

“dubbele zending”. Het was dus de een of de ander. Verder was het verboden voor zending en missie om zich te vestigen in een gebied waar de islam of het hindoeïsme al gevestigd was.⁵¹ In de praktijk betekende dit dat streken als Atjeh, Bantam en gedeeltelijk Java, vanwege de islam, en Bali, vanwege het hindoeïsme, golden als verboden voor zending.⁵² De houding van het gouvernement was dus zeker niet pro-zending, maar ze was meer van neutrale aard. Het was namelijk bij de regering niet de wens om van Nederlands-Indië een christelijke staat te maken. De kolonie moest wat opbrengen voor Nederland en eventuele onrust door religieuze partijen die met elkaar overhoop kwamen te liggen was daarom niet te permitteren.

Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw ontwikkelde zich een andere gedachte over koloniale politiek over de hele wereld en ook in de Nederlandse politiek. Het informeel imperialisme, waarbij de binnenlanden van de koloniën door de Westerse overheersers niet beheerst werden, sloeg over in de “scramble” naar koloniale gebieden.⁵³ Nu werden de binnenlanden wel verkend en onder koloniaal gezag geplaatst. In het geval van Nederlands-Indië betekende dit een expeditie tegen de resterende Radja's om zo het gezag uit te breiden. De Pacificatie van Atjeh van 1873, ook bedoeld als een veldtocht tegen de sultan van Atjeh, is hier een voorbeeld van.⁵⁴ Dit werd echter een heuse oorlog die duurde tot 1914. Het gezag breidde zich uit naar de buitengebieden en ook steeds meer Nederlandse particulieren vertrokken naar Indië om zich daar te vestigen. De groep Europeanen werd dus groter en begon kritiek te leveren. Enerzijds werd kritisch gewezen op het gebrek aan effectiviteit van het bestuur en anderzijds kwam er een wens om meer invloed te krijgen op het koloniale bewind.⁵⁵ Ook de positie van de Indiër kwam aan de orde. Bekend is Conrad Theodor van Deventer, die na een tijd als jurist in Indië gewerkt te hebben tijdens de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw in 1899 het artikel “Een Eereschuld” publiceerde. Hierin schreef hij dat de economische positie van de “Inlanders” enorm verbeterd moest worden en dat Nederland daar een taak aan had.⁵⁶ Maar natuurlijk ook Multatuli's boek *Max Havelaar* uit 1860, waarin veel kritiek op het koloniale bewind van Nederland gegeven wordt, is een zeer beroemd voorbeeld van deze nieuwe kijk op kolonialisme.

In Nederland begon Abraham Kuyper namens de confessionele Anti-Revolutionaire Partij al vanaf 1874 in de politiek te verkondigen dat Nederland een “zedelijke roeping” tegenover de Indische maatschappij had en aan deze roeping geantwoord moest worden. Kuyper was van mening dat het uitbuiten moest stoppen en dat er gedacht moest worden aan het brengen van

51 Moorman, *Ik blijf tenslotte maar een director; zendeling was ik helaas nooit*, 10

52 Ibidem, 67

53 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 217

54 J. van Goor, *De Nederlandse koloniën: geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975* (Den Haag 1997) 260

55 Ibidem, 258

56 Moorman, *Ik blijf tenslotte maar een director; zendeling was ik helaas nooit*, 54

zelfstandigheid. Dat Kuyper hierover begon is geen toeval. Op een bepaalde manier is zijn betrokkenheid met het welzijn van de Indiër te zien in het licht van de vertegenwoordiging die hij voerde voor de “kleine luyden”, oftewel bevolkingsgroep zonder stem in de politiek. Koloniaal gezag moest wel blijven bestaan, maar op basis van voorgedij.⁵⁷ Deze verandering in benadering van de koloniale politiek in Nederland is belangrijk voor de relatie tussen politiek en zending geweest, omdat de bovenbeschreven afstandelijke, neutrale houding van de regering tegenover de zending bijdraaide. Zending was een nuttige wegbereider voor het Nederlandse gezag om zich te vestigen in de buitengebieden.⁵⁸ Zendelingen zaten immers in de door het gezag nog onbeheerste gebieden en begaven zich tussen de Indische bevolking. Deze relatie werkte twee kanten op. Naast dat de zending een begin had gemaakt voor westerse aanwezigheid in de periferieën van Indië, genoot de zending bescherming van het gezag tegen vijandelijkheden die geregeld voorkwamen. Moord was iets wat niet ondenkbaar was dat met een zendeling kon gebeuren tijdens zijn uitzending. De UZV moest op laste van het gouvernement in 1881 Bali verlaten, vanwege de moord op zendeling De Vroom.⁵⁹ Omwille van bescherming kon het voorkomen dat een zendingsvereniging een eventuele bestuursvestiging voordroeg om zo zeker te zijn dat haar zendingsarbeid in relatief veilige omstandigheden gedaan kon worden. De vijandelijkheden op Nieuw-Guinea door “koppensnellers” werden bijvoorbeeld gevreesd.⁶⁰ Beide partijen konden elkaar dus wel goed gebruiken, maar ze leefden meer in symbiose dan dat er van diepgaande samenwerking sprake was.

Aan het einde van de negentiende eeuw was de stemming tegenover de zending onder zowel confessionelen als liberalen in het kabinet gunstig te noemen. In 1888 liet de liberaal J.T. Cremer zich in de Kamer al lovend uit over de rol van zending voor de Indische bevolking en later als minister in 1898 noemde hij christelijke zending in hetzelfde rijtje als beschaving en orde die aan Indië gebracht moesten worden.⁶¹ Naast de waarderingen vanuit personen voor de zending werd ook subsidiebeleid ten faveure van de zending aangepast. Waar in 1874 godsdienstonderwijs nog uitgesloten werd op gesubsidieerde schooltjes in Indië, wat een directe uitsluiting van zendingsonderwijs betekende, werd in 1890 dit verbod opgeheven en in 1895 werd zelfs subsidie verleend aan de godsdienst onderwijzende scholen.⁶² Deze subsidiëring was geen vetpot, maar het betekende wel dat de zending nieuwe schooltjes kon oprichten. Door de overwinning van de verkiezingen door de confessionelen kwamen gereformeerde politici op belangrijke plekken te

57 Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten : vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht 1981) 178

58 Moorman, *'Ik blijf tenslotte maar een director, zendeling was ik helaas nooit'*, 7

59 Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging*, 25

60 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 226

61 Ibidem, 234

62 Ibidem, 233

zitten. De zending raakte meer en meer in beeld als logische partner om de Indische bevolking te helpen. In 1895 werd aan het bestuur van de UZV zelfs gevraagd naar de mogelijkheid een persoon te benoemen “ter beschikking van den Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië”, wat getuigt van de wens van de overheid om directer contact te krijgen met zending in Indië.⁶³ Wat het antwoord van de UZV hierop was, of wat de taak van zo'n beschikking zou moeten zijn, blijft echter onduidelijk. Vanaf 1901 trad het kabinet-Kuyper aan en in de troonrede van Koningin Wilhelmina komt de voorgedachte van Kuyper en zijn houding tegenover de zending goed naar voren:

“Als Christelijke mogendheid is Nederland verplicht geheel het Regeeringsbeleid te doordringen van het besef, dat Nederland tegenover de bevolking dier gewesten eene zedelijke roeping heeft te vervullen, meer speciaal de rechtspositie der inlandsche Christenen beter te regelen en aan de Christelijke zending op vaster voet steun te verleenen.”

Hieruit valt op te maken dat zending meer onderdeel moest gaan uitmaken van de koloniale taak van Nederland. De klassieke taak van de zending, het verbeteren van de positie van de Indische christenen, moest behouden blijven en de regering moest op structureel niveau de zending gaan steunen, zodat aan de verantwoordelijkheid van Nederland ten opzichte van de Indische bevolking gehoor gegeven werd. De liberalen zagen er wel op toe dat de regeringssteun niet betekende dat de zending onderdeel werd van de confessionele politiek, maar zagen dat minister Asch van Wijck niet de intentie had om de zending te incorporeren “tot een tak van staatsdienst”.⁶⁴ Dit was een geruststelling voor de particuliere zendingscorporaties.

In deze toestand begon Gunning in 1901 met zijn missie om de zending te bevorderen. Naast het in overleg treden met bestuurders van de zustercorporaties, bewoog Gunning zich ook onder de politici. Dit gebeurde op informele wijze, want Gunning wilde niet als politiek figuur gezien worden. Gunning had veel aan zijn oom Nicolaas Pierson, die door Kuyper was afgelost als minister-president. Pierson introduceerde Gunning op 23 januari 1902 in de regeringskringen, zodat diens ideeën over zending en de rol van regering daarbij goed doorgesproken konden worden. Onder de aanwezigen, allemaal liberalen, bevonden zich invloedrijke personen, namelijk oud-gouverneurs-generaal Pijnacker en Van der Wijck, oud-minister van koloniën Fransen van de Putte en oud-premier Roëll. Deze denktank was het eens over de taak van de zending in Indië, maar benadrukte het vitale belang van het brengen van eenheid in de Nederlandse zending.⁶⁵ Dat mensen

63 Verzoek van Minister van Koloniën aan het bestuur van de UZV, 17 december 1895

64 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 234

65 Ibidem, 95

uit regeringskringen Gunning hier op wezen was niet nieuw. In 1901 al was hij benaderd door “hooggeplaatste Regeeringsambtenaren,.. of het niet mogelijk zoude zijn, dat de verschillende zendingscorporaties zich vereenigden om een generalen vertegenwoordiger te benoemen, die, te Batavia gevestigd, geregeld hunne belangen bij de Regeering kon behartigen”.⁶⁶ Het zou kunnen dat de eerdergenoemde vraag van het Ministerie van Koloniën aan de UZV om een persoon ter beschikking te stellen voor het gouvernement in Indië vanuit dezelfde gedachte voortkwam.

Ook vanuit de zending kwamen dergelijke geluiden over een vertegenwoordigend platform voor de corporaties. Omdat de corporaties vertegenwoordigd moesten worden dacht de zending meer aan consulaat, zodat overleg ook gestimuleerd werd. Valeton sprak zich in 1902 tijdens een vergadering van de Moderamen der Nederlandsche Zendingconferenties, een overlegorgaan van de besturen van verschillende corporaties, ook hierover uit. Hij pleitte voor verdere organisatie van de zendingsverenigingen tegenover de regering.⁶⁷ Deze wensen, van zowel zending als overheid, kwamen in 1906 samen tot het Zendingconsulaat. Haar taken waren de eerder besproken vertegenwoordiging van de verschillende corporaties onder voorzitterschap van een zendingsconsul tegenover het bestuur in Indië en het oplossen van conflicten tussen bestuursambtenaren en zendelingen.⁶⁸

Voor de UZV was de samenwerking met de overheid vooral een mogelijkheid iets te kunnen doen aan de grote financiële zorgen. Nieuwe subsidies voor onderwijs en de medische hulpverlening die door de zending werd geleverd gaven de corporaties meer daadkracht in hun zendingsarbeid, alhoewel het beeld ook niet moet ontstaan dat er aan geld geen gebrek meer was. De zending bleef haar blik op eventuele uitbreidingen van de zending houden, waardoor beperkte financiële middelen een probleem bleven. Na de eerste subsidieregeling voor zendingsscholen uit 1895, werden nog steeds giften gevraagd aan de achterban. In 1906 kwam er voor de corporaties een nieuwe subsidieregeling voor de zendingsscholen. Hiermee konden zendingsscholen aanvullende subsidie krijgen als er een leraar werd aangesteld met een acte van bekwaamheid.⁶⁹ Deze bekwaamheid kon worden opgedaan door een examen af te leggen in het Maleis en Land- en Volkenkunde.

Een conceptovereenkomst tussen de UZV en de regering over subsidie in Boeroe kan een beter beeld geven van hoe subsidie in een zendingsgebied opgebouwd was. Gesproken wordt van vijf punten van overeenkomst. Allereerst, verbond de UZV zich aan de voorziening “volgens de vastgestelde bedoeling van zendelingen in de godsdienstige behoeften christengemeenten op

66 Moorman, *'Ik blijf tenslotte maar een director; zending was ik helaas nooit'*, 11

67 Van Nes, *De Nederlandsche Zendingsschool*, 1

68 Moorman, *'Ik blijf tenslotte maar een director; zending was ik helaas nooit'*, 11

69 “Nota inzake de subsidiëring van de scholen der Utrechtsche Zendingsevening behorende bij het rekest dd. 5 februari 1909” van UZV aan Minister van Koloniën

Boeroe.”. Ten tweede werd een jaarlijkse subsidie van f3.500,- vastgesteld per zendeling-leraar, met een maximum van twee per gebied, die per kwartaal werd uitgekeerd. Voor de uitbetaling werd getoetst hoeveel zendeling-leraren in het gebied zaten. Ten derde werd bepaald wat de voorwaarden voor verlof waren, die neerkwamen op ernstige ziekte of lange dienst. Ten vierde moest de UZV verslag doen in een jaarverslag van haar werkzaamheden en als laatste bepaling stond opgetekend dat annulering van deze overeenkomst enkel door opzegging van beide kanten mogelijk was. Zeker uit de laatste bepaling blijkt een betrokkenheid van beide partijen om de zending goed te laten verlopen. De opzegtermijn van de overeenkomst was minimaal twee jaar, wat ontbinding van het contract zeer bemoeilijkte. Omdat dit een conceptovereenkomst was, kan er niet met zekerheid gesteld worden dat op deze wijze aan de zending te Boeroe subsidie werd verleend. Wel geeft het een beeld van de voorwaarden die er hingen aan subsidiëring.

De subsidies moesten door de UZV elk jaar opnieuw worden aangevraagd met motivatie in een officieel rekwesst aan de Minister van Koloniën. Uit de correspondentie tussen de UZV en het Ministerie van Koloniën blijkt dat de UZV dit inderdaad ook elk jaar deed, al zou het natuurlijk voor elke organisatie vreemd zijn om mogelijke subsidie links te laten liggen. De UZV deed allerlei aanvragen in deze rekwesten die ze steeds verantwoordde op een manier die niet alleen aansloot op de wensen van de vereniging zelf en het zendingswerk in algemene zin, maar ook op die van de regering. Zo bevatte de aanvraag van het jaar 1907 het verzoek om subsidiëring voor het laten samenstellen van een Tobelonees woordenboek, omdat de uitbreiding van de zending door de regeringssteun dit eiste. De UZV liet de mogelijkheid niet liggen om naast het profijt dat ze zelf van een woordenboek zou hebben ook te beargumenteren dat een dergelijk woordenboek voor de bestuursambtenaren die in Tobelo werkten ook heel wenselijk zou zijn.⁷⁰

Op papier hadden de regering en de zending elkaar dus gevonden, met gepaste afstand, in de vorm van subsidie. Met de staatssteun werd het arbeiden van de vereniging aanzienlijk geholpen en voor de regering betekende het min of meer het uitbesteden van de beschavingsmissie in de buitengebieden waar de zending actief was. Toch verliep dit pragmatische huwelijk in de praktijk niet altijd vlekkeloos, tot frustratie van de UZV. De UZV, met Valeton aan het roer sowieso al geen overheidslievende vereniging, was zich er namelijk erg van bewust dat het voor het gouvernement pionierswerk aan het leveren was. Diep in de binnenlanden, buiten het centrale gezag van Batavia, stichtte de UZV schooltjes en werd er met enige regelmaat polikliniek gehouden bij kleine zendingshospitaaltjes. Een particuliere vereniging als de UZV met ervaring in dit soort gebieden wist hoe ze dit op een goedkope manier moest doen. De regering zou dit allemaal zelf moeten uitvinden, waarbij het waarschijnlijk dezelfde beginfouten zou maken als de zending deed toen die

70 Aanvraag voor subsidie van UZV aan Minister van Koloniën, 23 oktober 1907

haar arbeid voor het eerst opzette. Het Ministerie van Koloniën werd dan ook wel de spiegel voorgehouden door de UZV dat de schijn bestond dat de overheid voor een dubbeltje op de eerste rang wilde zitten.

Valeton vond dat er weinig waardering sprak uit de gegeven subsidie en noemde de hoogte van de subsidies in het verzoek uit 1909 “onbillijk” ten opzichte van de taak die de UZV op zich had genomen. Hij stelde dan ook voor dat de subsidiëring voor de buitengebieden werd herzien naar een maatregel die het pionierswerk beter mogelijk zou maken.⁷¹ De briefwisseling werd echter somberder. Vanwege het vijftigjarig bestaan in 1909 had de UZV een groot feest georganiseerd met de bedoeling geld in te zamelen voor het zendingswerk van de vereniging. In combinatie met de beoogde subsidie zou een gedeelte van het opgehaalde geld gebruikt worden om een nieuwe zendingspost in de Humboldtbaai te bekostigen. De in 1909 aangevraagde verhoging van subsidie, waar de UZV volgens de subsidieregeling van 1906 recht op had, werd echter niet toegekend waardoor de gehele opbrengst van het jubileum opging aan de nieuwe post.

Over rozen ging het allemaal dus niet. Al vanaf het moment dat het gezag naar de buitengewesten uitbreidde was er verschil tussen wat *de jure* was afgesproken tussen regering en de zending en wat er *de facto* van terecht kwam. Met name op de werkvloer van de zending kwam dat aan het licht. Contacten tussen zendelingen en bestuursambtenaren gingen verliepen lang niet altijd goed, omdat er vanuit beide kampen veel onbegrip heerste over de ander. De bestuursambtenaren maakten misbruik van hun positie door de toetsing voor het verkrijgen van toelating volgens artikel 123 van onredelijke voorwaarden te voorzien. In 1901 deed gouverneur-generaal Rooseboom hierover een circulaire uitgaan om bestuursambtenaren zich ervan bewust te maken dat de zendelingen, ook al werden ze vaak als hinderlijk beschouwd, vanwege hun pionierswerk wel eens wat meer waardering mochten krijgen.⁷² De taak van conflicten oplossen tussen zendelingen en bestuursambtenaren, die in 1906 ook was toegedicht aan het Zendingsconsulaat, was dus zeker niet onzinnig.

Voor de samenwerking tussen de regering en de UZV lijken verschillende factoren bepalend geweest te zijn. Ten eerste was ook in deze kwestie de relatie tussen Gunning en Valeton belangrijk. Gunning had met zijn eigen ogen gezien inefficiënt de zending opereerde ten opzichte van de energie die er vanuit de corporaties ingestoken werd en kwam tot de conclusie dat de regering moest helpen. Valeton hield erg vast aan de private aard van de zending, maar zijn geloof in Gunning bracht uiteindelijk toch ook de UZV dichter bij de regering. Hier en daar maakte Valeton wel eens een uitschieter ten nadele van de regering, zoals zijn weigering om bescherming te krijgen

71 “Nota inzake de subsidiëring van de scholen der Utrechtsche Zendingsvereniging behorende bij het rekest dd. 5 februari 1909” van UZV aan Minister van Koloniën

72 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 363

vanuit “wereldse overwegingen...door de kanonnen of bajonetten...onzer regeering”.⁷³ Kennelijk zag hij de noodzaak wel van een beroep op de regering ten bate van de ambitie om zending te kunnen blijven bedrijven in Indië, waardoor dit soort uitspraken zich nooit uitten in beleid van de UZV. Ook de financiële lasten die de UZV had maakten het bijna onmogelijk om zonder regeringssteun enige verbetering van betekenis te geven aan de Indische bevolking. De samenwerking tussen regering en de zending in het algemeen werd nauwer onder leiding van Gunning, vanwege puur pragmatische redenen, omdat er overlap bestond tussen de nieuwe koloniale politiek die geformuleerd werd vanaf eind jaren negentig en het doel van de zending.

73 Ibidem, 223

Afbeelding 4: "Kweekelingen van Zendeling Storm op het Eiland Boeroe", uitgave uit ca. 1905

Afbeelding 5: "Kerk te Kau. Halmahera", uitgave uit ca. 1905

Conclusie

In het tijdsbestek van veertig jaar maakte de Utrechtsche Zendingsvereniging een ware transformatie door in haar beleid. Uitgaande van een elitair en aristocratisch karakter dat zich uitte in de exclusieve groep bestuurders en minimale inmenging van leden, was in de beginjaren samenwerking met een van de andere zendingscorporaties niet mogelijk, maar rond 1900 kwam daar verandering in. Ook met de regering werd samengewerkt. Waarom ervoer de UZV deze omslag in haar beleid ten opzichte van de andere zendingsverenigingen en de regering?

Feit was dat de vereniging veranderde met de tijd. De invloed van ethische theologen in de zending, zoals La Saussaye en Valeton, was hiervoor belangrijk. Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd de UZV meer open voor haar leden en kwam er meer belangstelling voor samenwerken met andere corporaties. Vooral de samenspraak en de uitstekende relatie tussen Gunning en Valeton is bepalend geweest voor de keer naar buiten van de UZV. Gunning had voor zijn hervormingszin veel aan de markante Valeton. Deze sprak het vertrouwen namens de UZV uit dat Gunning de man was die de zending verder kon helpen, zonder ten prooi te vallen aan de regering. In het gedenkboek van de UZV uit 1909 wijdt Valeton dan ook enkele passages aan Gunning waarin hij dankbaar voor zijn werk is en een goede toekomst voor de zending onder zijn leiding ziet.

Ondanks groot vertrouwen in Gunning bleef angst voor incorporatie van de zending door de regering iets waar de UZV voor waakte. Dit nam niet weg dat van de voordelen van samenwerking met de overheid volop gebruik gemaakt werd. Waar mogelijk werden subsidies aangevraagd, waaruit te concluderen valt dat financiële lasten voor de zending zwaar waren. Een verklaring voor de omslag van de UZV tegenover de regering kan dan ook zeker in deze hoek gezocht kan worden. Ook los van de subsidie had de UZV goede redenen om zich meer met de regering in te laten. Het uitbreiden van het gezag betekende namelijk voor de zendelingen ook simpelweg betere bescherming door het gouvernement tegen vijandelijkheden vanuit verschillende facties in de buitengewesten. Dit betekende een veilige werkomgeving, die de kerstening van de bevolking meer kans van slagen gaf. In de praktijk bleek de samenwerking met de regering niet zo goed als gehoopt te verlopen, wat niet alleen de onderlinge relatie bemoeilijkte, maar ook de daadkracht van de zending beperkte. Toch was uitbreiding van zending beter mogelijk dan voor de samenwerking.

De geschiedenis van samenwerking in de Nederlandse zending is met deze scriptie nog maar voor een klein deel beschreven. Onder Gunning zouden de corporaties steeds meer naar elkaar toe

kruipen en uiteindelijk vanaf 1917 zich allemaal vestigen in Oegstgeest, waar een federatief samenwerkingsverband behouden bleef.⁷⁴ Het samenwerkingsverband werd vaak aangeduid met de Samenwerkende Zendingcorporaties (SZC). De samenwerking bleef zo bestaan totdat de verkerkelijking van de zending haar intrede deed in de jaren vijftig van de vorige eeuw.⁷⁵ Hierdoor werd de voorheen private zending uiteindelijk toch gekoppeld aan de Nederlandse Hervormde Kerk. Het bestuur van de zending kwam in de handen te liggen van de Raad voor de Zending, die nog steeds zitting heeft in het gebouw van de Zendingsschool in Oegstgeest. De zending is daar dus nooit vertrokken.

De besproken transformatie van de UZV is een goed voorbeeld van hoe de zending paste binnen de koloniale overheersing in Indië. De zending veranderde fundamenteel toen het Nederlandse gezag zich versterkte gedurende de Ethische Politiek. Van een puur particuliere organisatie, werd de zending een partner van de overheid in de beschavingsmissie. De uiting van de samenwerking was voornamelijk financieel, in de vorm van subsidies. Zending en overheid vormden allebei speerpunten in het Nederlands kolonialisme in Indië. De relatie tussen de zending en de op de Indiër gerichte koloniale politiek van de regering was dynamisch. Nu eens betekende de zending voor de westerse beschaving een voet aan de wal. Dan weer was de bescherming van de regering een reden voor de zending zich ergens te vestigen. De taken van zending en regering vervlochten en beide partijen versterkten elkaar op die manier. Zending deed zo dus op haar eigen wijze mee aan de uitbreiding van het Nederlands kolonialisme in Indië.

Meer onderzoek door historici naar de zending is echt aan te bevelen. Hoewel vooral theologen zich buigen en gebogen hebben over missiologie, is de geschiedenis van zending voor historici een bron van genoeg interessante problemen. Alleen al de dynamiek tussen uitgesproken religieuze groepen binnen het grote geheel van de zending is fascinerend. Het waren allemaal zeer verschillende groepen, maar werden verbonden door dat ene begrip, christelijke zending.

74 Van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending*, 99

75 Ibidem, 359

Bibliografie en Bronnen

Primarie Bronnen

Zending

- Archief UZV (Het Utrechts Archief, gereïntariseerd 2010; periode 1859-1951; correspondenties met overheid over subsidies, notulen van bestuursvergaderingen, etc.)

Secundaire Literatuur

Zending en kerkgeschiedenis

- Adriani, N., *Verzamelde geschriften* (Haarlem 1932)
- Brouwer, J.K. en H. Geurtjens, *Zending en Missie in Indië* (Deventer 1942)
- End, Th. van den (ed.), *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997; Twaalf opstellen* (Zoetermeer 1999).
- End, Th. van den, J.A.B. Jongeneel en M.R. Spindler, *Indonesische geloofsbelijdenissen* (Leiden 1986)
- Jong, C.G.F. De (ed.), *Een vakkracht in het Koninkrijk: Kerk- en zendingshistorische opstellen* (Heerenveen 2005)
- Jongeneel, J.A.B., *Protestantse zendingsperiodieken uit de negentiende en twintigste eeuw* (Voorburg 1990)
- Kemink en Zoon, *Berigten van Utrechtsche Zendingsvereeniging* (Utrecht 1860-1917)
- Moerman, Janelle, *'Ik blijf tenslotte maar een director, zendeling was ik helaas nooit': zendingsdirector J. W. Gunning (1862-1923) over de christelijke beschaving, de 'inlander', de ethische politiek en de relatie zending en Nederlandse regering en zending en Indisch bestuur* (Leiden 1996)
- Mulders, A., *Missiegeschiedenis* (Bussum 1957)
- Nauta, D. (ed), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* (3e deel, Kampen 1988)
- Nes, H.M. van, *De Nederlandsche Zendingsschool 1905-1915* (Rotterdam 1916) en *De Nederlandsche Zendingsschool 1915-1925* ('s Gravenhagen 1925)
- Randwijck, S.C. van, *Handelen en denken in dienst der zending; Oegstgeest, 1897-1942* (Den Haag 1981)
- Rauws, Joh., *Overzicht van het zendingswerk in Ned. Oost- en West-Indië* (Oegstgeest 1939)
- Valeton, jr., J.J.P., *De Utrechtsche Zendingsvereeniging* (Utrecht 1909)

Politiek in Nederland en Nederlands-Indië (alleen niet eerdergenoemde titels)

- Locher-Scholten, E.B., *Ethiek in fragmenten : vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht 1981)
- Goor, J. van, *De Nederlandse koloniën: geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975* (Den Haag 1997)
- Wedema, Steven, *"Ethiek" und Macht: die niederländisch-indische Kolonialverwaltung und indonesische Emanzipatio* (Stuttgart 1998)

Bronvermelding afbeeldingen

- Afbeelding op omslag: "Zendingshuis Janskerkhof te Utrecht" uit J.J.P. Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging* (Utrecht 1909) 18
- Afbeelding 1: "Zendingshuis Jansveld te Utrecht" uit Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging*, 22
- Afbeelding 2: Portret van J.J.P. Valeton jr.
(bron: http://www.refdag.nl/polopoly_fs/valeton_1_615945!image/3644231367.jpg)
- Afbeelding 3: "J.W. Gunning" uit Valeton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging*, 70
- Afbeelding 4: "Kweekelingen van Zendeling Storm op het Eiland Boeroe", uitgave van UZV uit ca. 1905
(bron: <http://www.protestantsezending.nl/wp-content/uploads/2011/01/scan-8-uzv-storm-boeroe.jpg>)
- Afbeelding 5: "Kerk te Kau. Halmaheira", uitgave van UZV uit ca. 1905
(bron: <http://www.protestantsezending.nl/wp-content/uploads/2011/01/scan-6-uzv-kerk-kau-halmahera.jpg>)